

УДК 159.922.72

М. І. Мушкевич

Волинський національний
університет імені Лесі Українки

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

У статті подано вітчизняні та зарубіжні наукові підходи до поняття психічного розвитку в психологічній літературі; виділено основні теорії, концепції, підходи, чинники, типи, критерії психічного розвитку дитини.

Ключові слова: психічний розвиток, критерії розвитку, віковий період, біологічний фактор, спадковий фактор, якісні зміни, кількісні зміни.

Постановка проблеми. Науці відомі різні теоретичні підходи до пояснення складних процесів психічного розвитку людини, формування її свідомості, становлення її як особистості, пояснення складної форми її поведінки. На сьогоднішні сформувалося декілька напрямів, кожен з яких дав свої моделі тлумачення важливих проблем психічного розвитку: біогенетична теорія (З. Фрейд, С. Холл), біхевіористична (Е. Толмен, Е. Торндайк, Д. Уотсон), теорія конвергенції (Г. Ремплейн, В. Штерн), соціогенетична (К. Левін), когнітивно-генетична теорія (А. Валлон, Ж. Шаже), теорія трьох ступенів розвитку дитини (К. Бюлер), система діагностики психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку (А. Гезелл), теорія розвитку вищих психічних функцій (Л. Виготський), теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін), теорія ігрової діяльності та її впливу на психічний та особистісний розвиток дитини (Д. Ельконін, А. Усова).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашій країні розуміння психічного розвитку розвивалося на основі культурно-історичної концепції Л. С. Виготського у 30-ті роки ХХ ст., теоретичний та практичний потенціал якої далеко не вичерпаний. Основні ідеї цієї концепції підхоплені та розроблені далі його учнями та послідовниками: Л. І. Божович, Л. А. Венгером, В. В. Давидовим, Д. Б. Ельконіним, О. В. Запорожцем, О. М. Леонтьєвим та ін.

В Україні ідеї Л. С. Виготського були провідними в наукових пошуках П. І. Зінченко, Г. С. Костюка, О. М. Раєвського, П. Р. Чамати. Плідно розвиваються вони і нині в дослідженнях А. К. Дусавицького, О. І. Кондратюка, С. Д. Максименко, Н. А. Побірченко, О. В. Скріпченко, Т. М. Титаренко та ін.

Наукові підходи сходяться на тому, що психічний розвиток слід розглядати як багатовимірний процес: він здійснюється на основі дозрівання фізіологічної системи, засвоєння культури в певних видах діяльності та власної творчості як намагання дитини стати суб'єктом власного життя, реалізувати себе як особистість.

Мета статті – проаналізувати психологічну літературу з психічного розвитку особистості, оскільки, незважаючи на загальний підхід теорій до тлумачення психічного розвитку, усе ще спостерігаються розходження щодо таких питань: що є визначальним у психічному розвитку: природа (спадковість) чи середовище; як взаємодіють між собою природа та соціальне середовище, культура, внутрішні та зовнішні умови; який характер має психічний розвиток: чи це тільки повільний безперервний процес, у якому відбуваються лише кількісні накопичення, або це стрибкоподібний (стадіальний) процес, який характеризується і якісними змінами; яка людина за своєю природою: пасивна чи активна; чи бере вона сама участь у своєму розвитку, чи тільки реагує на внутрішні стимули або на вплив середовища. Така різноманітність питань до розуміння поняття психічного розвитку потребує більш чіткого розуміння змісту названого феномена через окреслення науково-емпіричних контурів його прояву.

Організація та методи дослідження. Використано аналіз психологічної літератури з психічного розвитку особистості.

Результати досліджень та їх обговорення. Сучасна психологічна наука відстоює дві точки зору на психічний розвиток індивіда та формування особистості – це є біологічно і соціально зумовленим процесом, тобто у психологічних теоріях можна виокремити два напрями, які по-різному розглядають джерела психічного розвитку дитини, – біологічний і соціальний. Ідея єдності і складної динамічної взаємодії органічних та соціальних чинників в онтогенетичному розвитку особистості є ключовою ідеєю багатьох наукових досліджень [1–3; 5; 10; 14–20]. Наявність цих двох детермінант визначила й два протилежних погляди на фактори розвитку особистості. Представники першого погляду вважали, що онтогенез психіки людини детермінується лише біологічним фактором, біологічною спадковістю. Згідно з іншою думкою, психічний розвиток індивіда визначається не природою, а соціальними умовами його життя.

Представник першого – біологічного – напрямку (який уважав, що провідним є спадкове, яке наперед визначає всі особливості розвитку особистості), видатний американський учений Е. Торндайк стверджував, що всі духовні якості особистості, її свідомість – це такі самі дари природи, як і очі, вуха, пальці та інші органи тіла. Усе це спадково дається людині й механічно втілюється в ній після її зачаття та народження. Американський педагог Д. Дьюї вважав, що людина народжується навіть з готовими моральними якостями, почуттями, духовними потребами.

Представники теорії, відомої під назвою «біогенетичний закон» (Д. Болдуїн, С. Холл та ін.), вважають, що дитина, народившись, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людини: період скотарства, хліборобський, торговельно-промисловий. Лише після цього вона залучається до сучасного життя. Проходячи певний період, дитина живе життям того історичного періоду. Це проявляється в її здібностях, інтересах, прагненнях і діях. Прихильники теорії «біогенетичного закону» відстоювали вільне виховання дітей, бо, на їхню думку, лише за такого виховання вони можуть повноцінно розвиватися і залучатися до життя того суспільства, в якому живуть.

Другий напрям розвитку особистості репрезентований соціогенетичною концепцією. Згідно із соціогенетичними теоріями, розвиток дитини визначається соціальними умовами: в якому середовищі народилася та виховується дитина, у такому напрямі й відбувається її розвиток. Представники цього напрямку, як і біогенетики, недооцінювали внутрішню активність особистості як свідомого суб'єкта діяльності, її природжені особливості.

На початку ХХ сторіччя виникла методологічна концепція розвитку особистості. Педологія дотримувалася теорії двох факторів розвитку: біологічного, або спадкового, та соціального, вважаючи, що ці фактори конвергують, тобто взаємодія не завжди знаходить у теорії належне обґрунтування, залишаючи певною мірою відкритим питання про рушійні сили психічного розвитку.

Розглянемо основні положення проблеми психічного розвитку дитини у світлі ідей концепції Л. С. Виготського та у працях його учнів і послідовників. Основними показниками їх психічного розвитку є закономірні зміни психіки у часі, які проявляються в кількісних, якісних та

структурних перетвореннях. Закономірні зміни – це суттєві, змістовні, внутрішні відношення між властивостями психіки й тенденціями розвитку. Закономірності реалізуються за певних умов. Вивчити закономірності розвитку – це одночасно вивчити умови, за яких відбуваються певні зміни.

Кількісні зміни – це зростання, збільшення певного явища в координатах часу до межі оптимальної зрілості (зростання обсягу уваги, пам'яті, збільшення словникового запасу тощо). Якісні зміни – це поява нового: з'являється нова якість, утворюються нові особливості, які перебудовують структуру свідомості, визначають нові форми активності, нове ставлення до навколишнього світу. Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, Г. С. Костюк надають особливого значення розрізненню цих двох ознак психічного розвитку [9; 11; 13–17; 21].

За Л. С. Виготським існує різноманітність типів розвитку. Тому важливо правильно віднайти те місце, яке серед них посідає психічний розвиток дитини, тобто визначити специфіку психічного розвитку серед інших процесів розвитку [6–8]. Учений розрізняв преформований і неформований типи розвитку.

Преформований тип розвитку можна описати так: розвиток, за якого наперед закладені і закріплені ті стадії, які організм пройде протягом певного часу, наприклад, ембріональний розвиток; визначається наявністю матеріальних структур, які закладені у статевих клітинах і які наперед визначаються подальший розвиток дитини; визначає напрямок розвитку від індивідуального до соціального, загального; джерела розвитку знаходяться всередині індивіда. Неформований тип – це тип розвитку, за якого: процес задається не із середини, а ззовні; психічний розвиток не підкоряється дії біологічних законів, він обумовлений дією суспільно-історичних законів; шлях від соціального до індивідуального, бо вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки, як форма співробітництва з іншими людьми і лише далі стають індивідуальними функціями дитини; джерелом розвитку є середовище. Щодо цього людина є соціальною істотою. Поза суспільством свідомість не формується. Від рівня розвитку суспільства залежить зміст психічного розвитку і навіть тривалість дитинства. Розвиток дитини відбувається шляхом засвоєння історично вироблених форм та засобів діяльності, які існують на певному етапі розвитку суспільства. Кінцеві форми розвитку

психічних функцій не даються від народження, а задаються тією культурою суспільства, до якого належить дитина.

Теоретичний аналіз досліджень Г. С. Костюка доводить, що онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості – соціальною спадковістю. Ці дві детермінанти тісно пов'язані у процесі розвитку дитини. Біологічна спадковість має своїм джерелом генетичний апарат людини, що сформувався у процесі біологічної еволюції і визначає розвиток її організму. Соціальна спадковість подана сукупністю культурних досягнень людства, накопичених у процесі його історичного і суспільного розвитку [9; 14].

Отже, теоретичні концепції передбачають, що психічний розвиток відбувається шляхом засвоєння (присвоєння) культури як продукту праці людей у певний історичний період. У суспільстві, її культурі закладена програма психічного розвитку, яка існує в ідеальній формі ще до народження дитини. Таким чином, ні одна психологічна риса особистості людини не є безпосередньо обумовленою біологічно. Вирішальне значення у формуванні, розвитку вищих психічних функцій дитини, становленні її як особистості має середовище. У широкому значенні слова, середовище – це вся сукупність зовнішніх обставин, з якими пов'язане життя і розвиток індивіда; у вузькому значенні – це трансформоване, індивідуалізоване й особистісно значуще для дитини оточення. Воно поділяється на макросередовище (суспільне життя людей, суспільні відносини, культура, ідеологія) та мікросередовище (коло безпосереднього спілкування дитини з оточуючими її людьми). Середовище може бути спеціально організованим суспільним інститутом (дитячий садок тощо). Його завдання – інтегрувати вплив суспільства в систему знань, переконань, ціннісних орієнтацій, які дитина повинна засвоїти під контролем суспільства. Середовище не можна розглядати як механічну сукупність зовнішніх обставин: воно відбивається у свідомості дитини: в її думках, почуттях, прагненнях у зв'язку з дієвим ставленням самої дитини до цього середовища. Це сукупність взаємовідносин дитини з оточуючими людьми. Дорослий є безпосереднім учасником життя дитини. Між дорослим і дитиною встановлюються глибокі особистісні взаємини, у середині яких і здійснюється розвиток дитини як особистості. У цих взаєминах кожна сторона знаходить умови для власного особистісного зростання та вдосконалення.

О. В. Запорожець надавав особливого значення розумінню психічного розвитку, розділив такі поняття, як функціональний розвиток та віковий розвиток. Учений зазначав, що функціональний розвиток полягає у часткових змінах окремих психічних властивостей та функцій. Ці прогресивні зміни пов'язані з оволодінням дитиною окремими знаннями та засобами дій на певному етапі розвитку. Функціональний розвиток створює потенційний резерв для подальших якісних змін, готує перехід на новий рівень стадіального розвитку. Таким чином, кількісні зміни спричиняють якісні утворення, які відбуваються шляхом диференціації цілого, ускладнення окремих психологічних функцій, нової їх інтеграції, що приводить до утворення нових структур психіки [11].

Психологи харківської школи (П. Я. Гальперін, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко, А. Н. Леонтьєв та інші) відзначили, що в основі психічного розвитку лежить не спілкування мовного типу, а безпосередня практична діяльність дитини. Дослідження О. В. Запорожця (у глухих дітей узагальнення формуються в результаті практичної діяльності), В. І. Асніна (те саме у нормальних дітей) [4; 22], П. Я. Гальперіна (розходження у використанні допоміжних засобів у тварин і знарядь у людини) дали змогу по-різному розглянути уявлення про те, що реально є рушійною силою психічного розвитку, дозволили сформулювати тезу про значення діяльності у психічному розвитку дитини.

Відповідь на питання про те, чи залишається діяльність однією і тією самою протягом дитячого розвитку, дав А. Н. Леонтьєв, який розробив ідею Л. С. Виготського про провідний вид діяльності [6; 12]. Провідна діяльність стала розглядатися як критерій періодизації психічного розвитку, як показник психологічного віку дитини. Було виявлено, що зміст і форма провідної діяльності залежать від конкретно-історичних умов, у яких протікає розвиток дитини. Монографії, присвячені аналізу основних, провідних типів діяльності в онтогенезі, особливо книги В. В. Давидова, Д. Б. Ельконина, М. І. Лисіної та інших, стали надбанням світової науки.

Психічний розвиток відбувається нерівномірно, стрибкоподібно, зміни мають неоднорідний характер, відбуваються в різних сферах особистості, є неоднозначними. Саме тому в дитячій психології розрізняють фази, стадії, періоди та епохи розвитку. Фаза характеризується більш кількісною динамікою, зміни мають локальний характер. Стадія

визначає розвиток, який охоплює кілька рівнів психічної організації, але із нерівномірними змінами в різних сферах. У періоді відбуваються і кількісні, і якісні зміни, які охоплюють усі сфери особистості, усі рівні психічної організації, в епосі – докорінні зміни у всіх системах організму. Принципи вікової періодизації психічного розвитку дитини дозволяють визначити критерії (ознаки, показники), на основі яких можна скласти психологічну характеристику (своєрідну оцінку) кожного періоду розвитку.

Соціальна ситуація розвитку – це є цілком своєрідні, специфічні для певного віку, виняткові, єдині, неповторні відносини між дитиною та навколишньою дійсністю, насамперед соціальною (О. В. Запорожець).

Другим критерієм є провідна діяльність. Провідна не стільки відносно інших видів діяльності (кожна з яких має певне значення для розвитку), скільки відносно формування новоутворень як основних психологічних змін в особистості на кожному етапі онтогенезу.

Наступною ознакою для характеристики вікового періоду є новоутворення – це якісно новий тип будови особистості, що позначається на внутрішньому та зовнішньому житті дитини: це зміни в інтелектуальній, емоційній сфері, зміни у ставленні до середовища і до самої себе. Психологи (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, О. О. Кравцова та ін.) розрізняють основні центральні та похідні новоутворення, які утворюють цілісну систему. Поява новоутворень є показником розпаду старої ситуації розвитку та необхідності створення нової.

У своїй віковій періодизації Л.С. Виготський розділив сукупність стадій дитячого розвитку на дві групи – вік і криза. Для виявлення діагностичних ознак зовнішніх меж стабільного віку (а у нашому випадку наолошується на дошкільному періоді) застосовані введені Л. С. Виготським поняття «соціальна ситуація розвитку», «відносна важковиховуваність», «психологічне знаряддя». На його думку, соціальна ситуація розвитку є специфічними для певного віку відносинами між дитиною і навколишньою дійсністю, насамперед соціальною. Соціальна ситуація розвитку – вихідний момент для всіх динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом певного періоду, тобто аж до кінця віку, коли відбувається анулювання соціальної ситуації розвитку, закінчення конкретної епохи розвитку. Таким чином, стабільний вік починається, коли соціальна ситуація розвитку вже склалася, і закінчується, коли вона анулюється [8, 258–260].

Висновки. Отже, психічний розвиток у цілому є позитивно спрямованим процесом, хоча є й психологічні втрати та механізми їх компенсування. Психічний розвиток – низка внутрішньопов'язаних послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності на основі кількісних та якісних змін і перетворень. Це дискретний процес, який відбувається нерівномірно, стрибкоподібно. Темп розвитку характеризується піднесенням або уповільненням, підйомом або спаданням. Це характерно для всіх форм розвитку. Нерівномірність дозволяє визначити його вікові нормативні показники за типовими для кожної стадії особливостями розвитку, а відхилення – їх діапазон коливання.

Психіка дитини формується з віком та ускладнюється як структурно організована динамічна система. Виникають нові психічні якості, нові складні психічні структури внаслідок диференціації наявних структур, виділення окремих функцій і нової їх інтеграції, тобто об'єднання у нове ціле. Процес психічного розвитку відбувається не від елементів до цілого, а від структурно нижчого до вищого цілого. Онтогенез психіки є незворотною послідовністю структур, що ускладнюються, в якій генетично пізніші структури виникають із більш ранніх і включають їх у себе у зміненому вигляді.

Перспективи подальших досліджень. З погляду сучасної науки, в онтогенезі психіки людини існує єдність біологічних і соціальних умов. Останнє слово у розвитку особистості належить соціальним умовам, але цей розвиток неможливий без біологічних передумов. Дія біологічних передумов полягає у тому, що з людського зародку виникає людський організм з притаманними йому можливостями до подальшого розвитку. Становлення людського організму відбувається за певною програмою, заданою в його генотипі.

Теорія психічного розвитку особистості у вітчизняній психології базується на визнанні того, що рушійні сили виявляються у суперечностях між потребами, які постійно змінюються у діяльності людини, та реальними (такими, що не відповідають новим вимогам) можливостями їх задоволення. Зауважимо, що у всіх цих підходах до осмислення проблеми психічного розвитку вказується на різні суперечності, але всі вони, безсумнівно, є джерелами такого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 287 с.
2. Алексеева М. І. Взаємодія батьків і дітей як фактор соціалізації підростаючої особистості / М. І. Алексеева // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: тези Міжнародних наукових Костюківських читань, 9 – 11 червня 1992 р. – К., 1992. – Т. 1. – С. 196 – 197.
3. Антонова О. Г. Соціальна ситуація розвитку і особливості дітей, позбавлених батьківської опіки / О. Г. Антонова, О. П. Домашевська // Психологія. – К. : Радянська школа, 1991. – Вип. 36. – С. 50 – 54.
4. Аснин В. И. Своеобразие двигательных навыков в зависимости от условий их образования / В. И. Аснин. – Науч. зап. Харьковского пед. ин-та, 1939. – Т. 1. – С. 37 – 65.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
6. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собр. соч. в 6 т.: Т. 3. – М. : Педагогика, 1983. – С. 6 – 328.
7. Выготский Л. С. Проблема возраста / Л. С. Выготский // Собр. соч. в 6 т. : Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – С. 249 – 256.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 т.: Т. 4. Детская психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – 433 с.
9. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К. : Рад. школа, 1996. – 270 с.
10. Гошовський Я. О. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованої особистості в загальноосвітніх навчальних закладах: дис. ... док. психол наук : 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович. – К., 2009. – 415 с.
11. Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин: матеріали Всеукр. науково-практичної конф. (Київ, 2 – 3 листопада 1994 р.). – К., 1994. – 302 с.
12. Запорожец А. В. Условия и движущие причины психического развития ребенка / А. В. Запорожец // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильева, В. Я. Ляудис. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С. 7 – 10.
13. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
14. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
15. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1969. – С. 118 – 152.
16. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Хрестоматия по возрастной психологии. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – С. 21.
17. Костюк Г. С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах / Г. С. Костюк // Избр. психол. труды. – М. : Педагогика, 1988. – С. 76 – 85.
18. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища школа, 2001. – 487 с.
19. Сергиенко Е. А. Проблема психического развития: некоторые острые вопросы и пути их решения / Е. А. Сергиенко // Психологический журнал. – 1990. – Т. 2. – № 5. – С. 150 – 160.
20. Старовойтенко Е. Б. Жизненные отношения личности. Модели психологического развития / Е. Б. Старовойтено. – К. : Либідь, 1992. – 215 с.

21. Эльконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1978. – С. 169 – 288.

22. Leontiev A. N. & Asnin V. I. Transference of Action as a Function of Intellect: A Study of the Intellectual Activity of the Child Using a Variable Problem Box. Journal of Russian and East European Psychology, 43(4), July-August 2005, pp. 29 – 33.

РЕЗЮМЕ

М. И. Мушкевич. Теоретические подходы к понятию психического развития детей.

В статье представлены отечественные и зарубежные научные подходы к понятию психического развития в психологической литературе; выделены основные теории, концепции, подходы, типы, критерии психического развития.

Ключевые слова: психическое развитие, критерии развития, возрастной период, биологический фактор, наследственный фактор, качественные изменения, количественные изменения.

SUMMARY

M. Mushkevych. Theoretical Approaches to the Concept of Children Mental Development.

The article presents the foreign and domestic scientific approaches to concept of mental development in the psychological literature. The basic theories, concepts, approaches, types, criteria of mental development are allocated.

Key words: mental development, criteria of development, the age period, the biological factor, the hereditary factor, qualitative changes, quantitative changes.

УДК : 37.037

В. М. Оржеховська

Інститут проблем виховання АПН України

ПЕДАГОГІКА ЗДОРОВ'Я

У статті розглянуто проблему формування одного з напрямів у педагогіці – педагогіки здоров'я; обґрунтовано необхідність розробки питань педагогіки здоров'я у триаді здоров'я – здоровий спосіб життя – культура здоров'я, об'єднуючим елементом якої є ціннісне ставлення до здоров'я.

Ключові слова: педагогіка здоров'я, здоров'я, здоровий спосіб життя, культура здоров'я. ціннісне ставлення до здоров'я

Постановка проблеми. Загальновідомо, що здоров'я людини є досить складним феноменом глобального значення, яке розглядається як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична категорія, як індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру, феномен, який є метою життя, природним ресурсом та задатком, тому може формуватися, зміцнюватися, зберігатися або втрачатися. Сучасний розвиток науки призвів до появи таких напрямів як філософія здоров'я і психологія здоров'я. Вважаємо, що не менш важливою є педагогіка